

**СТОЯН МИХАЙЛОВСКИ
ПОЛИТИЧЕСКИ И
ФИЛОСОФСКО-РЕЛИГИОЗНИ
РАЗМИШЛЕНИЯ
ОТКЪС**

chitanka.info

В настоящия книжовен труд ще бъдат изложени съждения от научно-политически характер, сиреч съждения, които нямат нищо общо с никакво теснопартийно учение, с никакви едностранчиви социални догми.

Философията на историята, социологията и психологията на тълпите единодушно твърдят, че прогресът в духовете трябва да предшества прогреса в уредбите, сиреч, че преобразованията във външния живот трябва да бъдат плод на преобразованията във вътрешния живот.

Това имаме да докажем ние.

Творецът на социологията, Авг. Конт, излага основното начало на тая наука в следните седем думи: *toute réforme doit commencer par les consciences* — всяка реформа трябва да почнува от съвестите.

Идентично твърдение намираме и у други великан на френската мисъл, Тен: *l'émancipation sans l'éducation est une hérésie scientifique* — еманципация без възпитание е научна ерес.

Подобно учение минава за назадничавост и мракобесие в България — страна, където истината не бива зачитана, ако не е приятна — и където от социалните науки не се иска да показват и да доказват нещо, а да развиват обична или модна някаква пандера.

Нека побързаме да заявим, че читателите ни няма да намерят ни сянка от назадничавост в тези страници.

Няма съмнение, че истините, които формулираме, са истини люти — можем дори да ги назовем безжалостни.

Но това са научни истини.

Научните истини не зачитат никакви партийни интереси.

Научните истини не биват такива, каквито нам се иска да бъдат — а такива, каквито могат да бъдат.

Науката осъжда всякаква крайна систематизация, която не може да роди освен сектантство.

Науката не признава никакви олигархически или полиархически партийни организации, понеже те водят към идеен абсолютизъм.

Едно време забегналите в Букурещ български дейци бяха формулирали така своя ламтеж за волности:

Свобода или смърт!

Изминаха се петдесет години и днес тая формула се измени така в устата на охкащите под гнета на лъжесвободата български граждани:

Слободия, по-зла от неволия!

Защо това?

Ето питане, което ще намери отговора си в тези страници.

Ние ще покажем, че всяка ненавременна свобода е лъжесвобода и че всяка лъжесвобода е пречка за развоя на истинската свобода. И едновременно като покажем това, ще стане очевидно, че няма по-свободолюбив човек от оня, който се опълчава против прослободнелостта от името на същинската и истинна свобода.

Разбира се, каквито мощни и да бъдат нашите доводи, ние не храним надежда, че ще можем да убедим елевтероманите и да ги ориентираме в пътя на светлата и живоносна действителност.

Психиката на тесногърдите сектанти е такава, че те не търсят, в областта на знанието, една истинска доктрина, а търсят начин да оправдаят и подкрепят доктрината, която априорно са избрали и която възмечтават да наложат на своите съграждани.

Преди две-три десетки години един народен представител, прототип на партизански ратник, думал:

— Слушал съм много пъти речи, произнесени от хора мъдри и опитни, които са ме карали да променям мнението си, заставяли са ме да мисля диаметрално противното на туй що съм мислел по-рано; но ни една от тези речи не е смогвала да промени гласуването ми в Камарата!

Това напомня думите, отправени към Платона от един старовековен гръцки софист:

— Няма да ме убедиш, ако и да ме убедиш!

Истината е безсмъртна.

И като безсмъртна — истината може да чака.

Рано или късно тя се налага, и не може да не се наложи, понеже тя е закон на живота и закон на историята, и понеже всичко, което вирее и иска да вирее, в нея и чрез нея вирее.

Истината се налага. Но тя се налага по два начина, или по-вярно, на два вида хора: или на хора разбрани, на хора разумни, и тогава нейното появяване не причинява никакви състресения, никакви катаклизми; или на хора неразбрани, на хора неразумни, и тогава нейното появяване се уподобява на опустошителен гръмотевичен удар.

В България мъката, неволята, теглото са винаги били едничкият модус, по който истината е смогвала да прояви своето велемошние и

своето господство.

Такава е съдбата на духовно безоките народи.

* * *

Често се слушат такива позиви към законодателите:

— Дайте ни добри закони, та да зацари ред в страната и да заживейме нормален живот!

Науката счита подобни пожелания за безумни и вредоносни — не защото тя не вярва в добър закон, а защото добър закон трябва да дохожда като последица на развой, а никак не като предшествие на развой.

Иначе казано, според науката променение на законите не докарва обнова на духовете, а наопаки, обнова на духовете докарва променение на законите.

Едва ли има по-груба научна ерес от твърдението, че благодарение на един закон човешкото същество ще престане да бъде такова, каквото е — за да стане такова, каквото сме възмечтали да го направим.

— Лесно е — казва Ногасе Манн — да създадем нова форма на управление чрез съзаклятие и преврат; това може да бъде работа за един-два часа; но за да всадим тая нова форма на управление в духовете — потребен е дълговековен труд. И ако опитите за насаждане на републиканска уредба претърпяват тъй често несполука — това е, защото начинателите на подобно дело забравят, че ако републиката може да бъде импровизирана — републиканският психизъм по никакъв начин не може да бъде импровизиран.

Тази доктрина е свършено правдива. Всякой път, когато историята ни говори за някакъв недълготраен обществен ред, тя ни дава да разберем, че тая недълготрайност е произлиerala от липсата на хармония между духовете и държавното устройство.

Мнозина законодатели думат:

— Чрез закони ние ще уредим само външните отношения между хората — сиреч само външния живот на хората... А това е доста... Истинският ред е вещественният ред... Няма нужда да засягаме вътрешния живот на гражданите!

С други думи, според тези законодатели вещественният ред може да замести нравствения ред.

Това не е вярно.

Вещественният ред — за да бъде дълготраен — трябва да почива върху нравствения ред.

В културна страна законът е синтез на разумни воли и на просветени съвести. Културна страна е оная, гдето законът се подобрява чрез унапредването на хората.

Обществените закони биват отсвет от законите на живота; каквото ни учи опитността за условията на щастлив развой у човешкото същество — ние го поставяме в общите си уреждания.

И най-важната поука, която ни дава историята на миналото, е, че нов ред и подновен дух са работи неразделни, че те са едно и също нещо, че въобще човешките действия не могат да бъдат друго нещо освен конкретизирано духосложение.

Иначе казано, истинският обществен прогрес е въпрос за превъзпитание; пътят на прогреса е път, който отива от нов човешки тип към нов тип на общество, от пресъздаване вътрешно към пресъздаване външно.

Тази истина е формулирана у много историци и по следния начин:

Прогресът не е друго освен поука от живота, добивана постепенно и постепенно превръщана в реформи.

Тесногърди някои сектанти думат:

— Идеята е всичко, човек е нищо!

Това е игра с думи.

Всъщност идеята няма никакво влияние върху поведението на човека, когато тя обитава само в интелекта, когато съставлява една мобилировка на паметта, една гиздилка на ума. Тя може да бъде добра идея, тя си остава суха, неплодна идея.

За да упражни влияние, за да тласне към подвиг, идеята трябва да се превърне в благородно чувство, в доблестно влечение, в свещена страст — да премине от интелекта в сърцето...

Fouille нарича подобна идея *idée-force*, идея-сила, сиреч идея, която е получила могъщата подкрепа на чувството и по тоя начин е станала дееспособна.

Като говори за свободата, руснакът Соловьев изказва едно твърде вярно съждение:

— Друго нещо е свобода — дума той — и друго нещо е идея за свобода.

Исто така говорят всички западноевропейски историци, Барант, Тиер, Мине, Тиери, Тен, Ренан и прочее.

Според тях действително свободен човек не е онзи, който управлява себе си както му скимне — а онзи, който управлява себе си както се изисква от съвестта и здравия разум.

Според тях няма по-голям роб от човек самозаробен, сиреч от човек, който слугува на своите слепи страсти, и всяка обществена еманципация е безсмислена, ако не върви успоредно с еманципация от гнета на пороците.

Раболепни инстинкти, рабски нрави можем да срещнем у хора, които минават за свободни, които се показват, че живеят волно, които обладават широка ученост и начетеност, които имат най-бистро понятие за благата на свободата, които даже би могли да държат лекции върху същността на свободните институции!

Историята ни говори за старите византийци, че у тях низостта е била едно изкуство, пълзенето — една наука, и че при най-изтънчен художествен вкус, при най-развито чувство на хубавото, деликатното и възвишеното, при най-ясно и мощно схващане на истинното, с една реч при най-светла и плодотворна култура — те са се отличавали с най-мерзки рабски наклонности и обичаи — обладавали са това, което един техен историограф нарича слугарска душа, ратайска търса.

А у нас — в съвременна България!

Как силно бие в очи фактът, че освобождението, дарено от русите — не беше освобождение на душата, а беше освобождение чисто физическо!

Как силно боде в очи фактът, че премахването на османския хомот не бе друго нещо освен институиране на междубългарско владичество, на натиск от българи върх българи.

Колко пъти сме наблюдавали, от четиридесет и шест години насам, културни българи — икономисти, финансисти, математици, книжовници, публицисти, учители, адвокати, духовници, армейци — се отбор хора, но хора лишени от всяко човешко достойнство и достолепие, от всяко самоуважение и самопочитание; хора, в лицата на

които се чете това неизменно житейско правило — че само който пълзи, не пада!

Тези хора считат себе си честити, че не живеят в оная мрачна епоха, когато техните бащи носили червен фес. Да, те не носят на главите си червен фес като своите бащи: но те го носят на сърцата си!

— Благословена да бъде юнашката ръка, която ни освободи от османския гнет — думат те.

Да, несъмнено. Но где е юнашката ръка, която ще ви освободи от вашите робски недъгавости?

Публичният живот на българите почива — от четиридесет и шест години насам — на едно недоразумение, на едно идейно заплитане, на едно недомислие, което се зове политическа свобода.

Политическата свобода, дума Elme Caro, е рожба на моралната свобода (E. Caro. *L'idée de Dieu et ses critiques*).

Същото твърдение намираме и у E. Renan: свободен живот има само там, гдето има непокварени съвести (E. Renan. *L'avenir de la science*).

Иначе казано, човек, затънал в пороци, не може да бъде свободен човек.

За да може да живее човек свободно, трябва да обезпетни своята психика — да прогони от своя вътрешен живот всяко влечение към светски тържества и плътски наслади.

Първият стадий на всяко опълчаване към свобода е освобождаване сам от себе си, победа над себе си, тържество над себе си, самозавладяване.

Поквареният човек се опитва понякога да играе роля на свободен човек, но напразно!

Той вреди на себе си, понеже порокът е сила разрушителна, понеже лошата страст отива против законите на живота.

Той вреди и на хората, понеже — робувайки на зли инстинкти — той насажда и наоколо си принципи на робуване. Човек не може да даде на ближните си освен това що притежава — та поквареният не може да разнася и раздава освен поквара.

За да охарактеризират публичния живот на новите българи, нашите дейци са навикнали да думат, безразлично, ту освобождението на България, ту свободата на България.

Свобода е друго — и друго е освобождение.

Свободата, както рекох, е явление из вътрешния живот. Истинската свобода почнува непременно с морално възраждане.

Освобождението е явление из външния живот. То е нещо веществено.

Свободата се добива чрез вековни усилия за превъзпитание.

Освобождението може да бъде плод на едно щастливо военно действие — и да дойде в един ден.

Българинът не е свободен: българинът е само освободен. Жално е, че тази истина не е смогнала още да си пробие път в България.

Българските млади политикани вярват във всемогъществото на революционерството.

Да, революция у безкултурен народ — разбира се, ние се изразяваме неправилно, когато говорим за революция у безкултурен народ, такъв народ е способен да прави само сокашки безчиния и метежи — да, революция може да донесе освобождение, сиреч материална волност.

Но революция не ражда свобода, сиреч духовна волност.

Когато е въпрос не само за физическа еманципация, но и за еманципация на духа, не трябва да се забравя никога урокът, що ни дава историята на всички европейски народи:

Че най-мъдрият и най-законният революционер е Времето.

Законодателят не трябва да създава нищо, което да носи характер на абсолютна новост, сиреч нищо, което да бъде абсолютно невиджано, нечувано, незнайно, неочаквано за обществото.

Той е длъжен да се вгледва в публичната психика, да я изучава и да поставя пълно сходство и еднообразие между нея и своето дело.

Той е длъжен да знае, че в душата на сегашния човек се таи едно наследство от обичаи и вярвания, оставено от десетки изчезнали поколения, че между настоящето и миналото има неразрушими духовни връзки, че внезапен и насилствен преход от един мироглед в други, от едни начала в други, от едно обществено Верую в друго може да докара смъртоносна криза посред народните маси; и знаейки това, той е длъжен лека-полека да преправя, да поправя и да подобрява съществуващите наредби, а не да ги премахва изцяло и да ги заместя набърже с нови...

С една реч, законодателят е длъжен да зачита този върховен принцип в развоя на народите, принципа на постепенността и

мудността на прогреса!

В древни времена Цицерон думаше:

— Non nova, sed noviter!

Това значи: работи свършено нови трябва да се избягват. Всяко обновление трябва да състои само в нови форми!

Дълги столетия подир великана на римската философска мисъл друг велик мислител, Бейкън, думаше:

Nihil innovetur, nisi quod traditum est.

Сиреч: каквото обновление и да вършим, трябва да го съгласуваме с традициите!

В нови времена един френски академик изказва същото мнение по следния начин:

Всяка нова социална наредба трябва да бъде последица на едно сдружение и съчетание между следните две сили: от една страна, една нова идея, която се стреми да реализира себе си, и от друга страна, съществуващия у народните маси психически елемент. Не подири ли подобно сдружение, новата идея ще си остане суха абстракция.

Авторите на Търновската конституция говореха:

— Новото публично устройство ще създаде нови хора!

Тая надежда не се оправда, а се оправда твърдението на историята, че ново публично устройство не може да създаде нови хора, а наопаки, новите хора създават ново публично устройство.

А нови хора не се изкалъпват моментално, не се импровизирват. Нов свят не иде внезапно.

Изражението *нов свят* е едно от най-безсмислените игродумства. Нов свят не може да има, нов свят не е имало никога, нов свят никой не е виждал. Историята говори само за градуирана трансформация.

Младите политикани и кабинетни мечтатели, навикнали да зачитат само онези мъдродумства, които ласкаят техните влечения, силно протестират против твърдението, че за да променим публичното духосложение, потребно е да работим през дълъг наниз от десетилетия, а може би и столетия.

Те думат:

— Искаме ускорено назряване! Искаме бърз прогрес!

Уви, те не знаят що искат! Те не знаят, че прогрес изкуствено усилен не е нищо друго освен изкуствено приближен упадък и изкуствено докарана провала.

И действително, епохите и фазите на напредъка са епохи и фази на живота — та като ускоряваме напредъка, сиреч като съкращаваме казаните епохи и фази, ние всъщност съкращаваме живота!

Нашите читатели знаят какво се нарича в Западна Европа *enfant rgesose* — дете преждевременно развито; дете, у което умствените, нравствените и физическите сили са добили необикновено развитие и усилие; дете, което на дванадесет или четиринадесет години мисли, чувства, говори и действа като четиридесетгодишен мъж. Такива деца преживяват твърде бърже своето земно битие — като вземат, тъй да речем, три години в една година: те минават и отминават, без да оставят диря, като същински призрци.

Такива биват и онези народи, чието унапредване е било безмерно ускорено, нека речем лудешки ускорено. Тяхното битие е един минутен сън. Тяхната история е история на едно видение.

Принципът — или както го нарича Спенсер, историческият закон за мудността на прогреса — почива върху факти, които констатираме, когато наблюдаваме живота на обществата.

Тези факти показват у човека един звяр — сиреч едно същество, у което злите наклонности се продължават от поколение на поколение.

Тези факти ни дават да разберем, че звярът у човека се усили, когато искаме — изведнъж, без всяка градация — да го превърнем в същество чисто, светло, ангелско; тези факти ни дават да разберем, че няма по-зловредно насилие от подобрене извършено извън всяка еволюция, от *импровизирано съвършенство*.

За да се издигне в светлите висини на истинното, доброто и хубавото, човешката душа има нужда от повседневно и дългогодишно култивиране. Тя е като едно деликатно градинско цвете, което почва да глъхне и да вехне — ако не се грижим за него — и най-после бива удавено в трева и буренак. А тълпата — предадена на тежка и непрекъсвана работа, осъдена, както дума Библията, да се прехранва с пот на челото си, не е годна за никаква бърза самопросвета, за никакво оживително пречистително самовъздействие. Поради това по пътя на прогреса човечеството едва ли прави по една стъпка на столетие.

VII

Въпросът за реформата на умовете посред българската интелигенция е всъщност въпрос за нейното отказване от всякакви абсолютни философски твърдения в политиката.

Велико благодееяние ще стори на тая интелигенция онзи, който смогне да я убеди, че абсолютното — в политиката — е абсолютно относително!

Преценявайки нравствената стойност на човечеството в деветнадесетия век, Ренан дума:

— L'humanité dans son ensemble offre en assemblage d'êtres bas, égoïstes, supérieurs à l'animal en cela seul que leur égoïsme est plus réfléchi... Сиреч: човечеството, в своята цялост, не е друго освен една сбирщина от низки и себелюбиви същества, отличаващи се от животните само по хитроумството, с което подкрепят своя егоизъм! (Renan, Vie de Jésus.)

Тая оценка е може би прекалено рязка и люта.

Нека речем, че — при сегашния стадий на своето духовно развитие — човешкото същество е вдадено в един култ, който абсорбира всичките му психически сили — култът на интереса.

Култ на интереса, това е, ако щете, култът на материалното добруване, на щастиято.

Щастие и материални интереси — човеците ги идентифицират. Те казват: страданията изхождат от лишения, от нищета. На всяка цена трябва да бъдем охолни. На всяка цена трябва да овладейме доволство.

Материалистите измислиха даже — във втората половина на деветнадесетия век — един особен израз, с който формулират своите влечения — le droit au bonheur, право на щастие, право на благуване, право на жизнерадост.

Но нека не се отстраняваме от предмета си.

Божеството, на което се покланят деветдесет и девет на сто между човешките същества, е интересът.

Това не трябва да ни отчайва, разбира се. Човечеството има да живее още милиони години. До-ще време, прочее, когато, наситено да се лута от вълнения във вълнения и от тревоги в тревоги, човечеството ще разбере, че само доктрината на любовта, възвестена от Богочеловека, може да оздрави, във всяко общество, траен ред и блага хармония. Но тоя час не е ударил още.

Материалните интереси, макар неразрушими, са променчиви.

Развоят на цивилизацията променя начина на живеянето у нас, променя нашите потреби и нашите домогвания. Работи, от които имахме нужда преди сто години, сега не ни трябва. Работи, от които нямахме нужда преди сто години, сега ни са нужни.

Освен туй обществени и индивидуални сили и стойности — каквито нямаше преди един-два века, има ги сега; а такива, каквито имаше в него време — изчезнаха вече.

Всичко дохожда и отхожда — всичко се променя; животът е калейдоскоп.

Е добре, политиката има за цел да урежда човешките интереси — да канализира тяхната променчивост.

Политиката поддържа ред; политиката бди щото между ламтежи и ламтежи да няма стълкновения. Политиката бди щото в кръга на законното си саморазвитие всякой член от обществото да може волно да се предава на своето културно живуване и духовно усъвършенствование.

Политиката учи хората, че всичко, което има сили да вирее, има право да живее — че всичките законни интереси заслужават закрила и уважение.

Интересите, бидейки променчиви — политиката е променлива.

Политиката е променлива в тоя смисъл, че тя не е като религиозните догми — не почива на априорни твърдения. Тя върви подир живота, наблюдава живота и се съобразява с него, получава лозунг от него. Тя лъкатуши, извива се, криволичи — както лъкатуши, криволичи и се извива животът.

В тоя смисъл ние казахме, че в политиката абсолютното е абсолютно относително.

Най-добро определение на политиката е било дадено от френския държавен мъж Jules Simon:

— La politique, дума той, est la science de l'équilibre — политиката е наука на равновеса (M. Blok. Encyclopédie politique.)

Хората нямат еднакви убеждения, еднакъв талант, еднакви вярвания, еднакво възпитание, еднакви познания, еднаква умелост и опитност: това поражда конфликти; политиката се мъчи да ги спогажда. Тълкувайки своята дефиниция, J. Simon прибавя: la politique concilie les intérêts opposés.

Идеалът на политиката е: всякой да може да разширява своите интереси и да усилива своите успехи, без да накърнява тия на ближния си.

Как се достига това?

Чрез взаимни отстъпки.

За да придобиваме безпрепятствено потребното — трябва да знаем да жертвуваме прекаленото, преувеличеното.

Гамбета изказва твърде красноречиво тая истина, като дума:

— La modération est la raison politique! — Политическата мъдрост състои в умереността (Reinach, Vie de Gambetta).

Абсолютните философски твърдения в политиката — като не взимат във внимание действителността, като се опълчват против законите на живота — водят към *софизми*.

Много хора разсъждават така:

— Силата не е нищо; правото е всичко.

Това е софизъм.

— Le droit sans la force est une abstraction — дума Тиер, — право без сила е абстракция.

Историята посочва на факти, които оборват тоя софизъм; тя ни дава да разберем, че силата може да се подвизава без одобрението и подпомагането на правото.

Други хора думат:

— Правото не е нищо; силата е всичко.

И това е софизъм.

On peut gouverner avec des baionnettes, дума Гамбета, mais on ne peut s'asseoir dessus — с щикове можем да управляваме, но не можем да направим от тях седалище.

Историята ни посочва на преврати в умовете, произлезли от усиливане на чувството на правдивостта, и ни показва как тези преврати в умовете са докарвали преврати в делата.

Къде са — срещу тези софизми — същината на работите, действителността, истината, налагана от живота и от опитността?

Ето ги:

Силата често се подвизава несъюзена с правото; правото често се проявява неподкрепено от силата; но това, което е нормално, това, което хармонира със законите на живота и на историята, това, което е съобразно със земната мисия на човека — духовният възход — изисква щото сили и право да се подвизават заедно. Във всичките си начинания и предприятия мъдрите хора трябва да поставят заедно, да съединяват неразривно силата и правото.

Софизмът поражда духопомрачение — духопомрачението повлича неправда — неправдата поражда насилие...

Един френски писател говори така за грозните злодеяния, които се вършеха във Франца във времето на първата френска революция:

— *Ce qu'il y avait d'absurde dans les éspit explique ce qu'il y avait d'atroce dans les actions!*

Нелепиците в умовете обясняват свирепостите в делата! (Block, *Encyclopedie politique*).

Такова присъждане заслужават и крайните елементи в сегашна България. Революционерите разправии, каквито гледаме от дълго време насам из софийските улици — и които, нека го речем между скоби, ни дават да разберем, че престъпността е пуснала дълбоки корени в утробата на българщината — не са нищо друго освен логична последица на духовното тровило, което прояжда душата на фанатизирания млад политикан!

В своята студия върху френската революция Anatole Leroy Beaulieu дума:

— Революцията се провали затова, защото тя гледаше на политическата наука като на сбирка от алгебрически и геометрически аксиоми; тя забравяше това учение на историята — че в живота на народите не могат да се намерят явления абсолютно еднообразни по своя зародиш, развой и край; тя забравяше, че всички крайности водят към катастрофа, защото крайностите, сиреч прекаленостите, не са освен погазване законите за правилното и мудро виреене на нещата.

In medio virtus — думаха старите римляни, всяко добро е по средата. Според старите гръцки философи — особено Питагор и

Анаксагор — всяко добро в природата и човечеството е следствие на брое и *измерване*. Без *мяра* няма условие за живот, думаха те.

Френските революционери думаха, наопаки — каквото искаме и вършим, трябва да го искаме в пълния му развой и да го вършим до крайните му предели.

Жирондинците погинаха само защото разсъждаваха така:

— Да искаме мъдра свобода, това е добро; но да искаме свобода, за да беснейме, сиреч да беснейме от името на свободата, това не е вече свобода, а е карикатура на свободата!

Казахме, че софизмът поражда духопомрачение.

Елевтероманията у френските революционери отишла дотам, че един член от парижката комуна се опитал да прокара такова едно постановление:

— Всичките камбанарии ще бъдат съборени, понеже те се издигат високо над другите сгради и по този начин осветават някак принципа на неравенството, толкова ненавиждан от парижаните!

Историята се повтаря.

Същите причини донасят същите резултати. Близо сто и четиридесет години подир френската революция — болшевишка Русия иде да потвърди мнението на историците, че преустройство, предприето от болни души, не може да бъде освен влошаване на тяхната болка.

VIII

Един френски афоризъм дума: On est toujours l'ultra de quelqu'un!
Сиреч: колкото и да бъдеш краен в идеите си — се ще се намерят хора по-крайни от тебе!

Преди четиридесет и шест години бе подарена на турския неволник самоуправия.

Слугата стана господар.

Робът стана повелител.

Окованият стана мечоносец.

Не се минаха пет години, появиха се знаменосители на демократизма.

Питаха ги:

— Какво искате, господа?

Те отговаряха:

— Искаме радикални преобразования!

Казваха им:

— Имате ги. Обезнароден и обезправен дунавски вилает се превърна в народностна и правова държава. Обезбългареното бе наново побългарено. Прабългарщината възкръсна и властвува.

— Не. Тълпите са сега властници, но ние искаме да няма друга власт освен тяхната. Негово величество народът трябва да бъде господар на господарите!

Минаха се други пет години, появиха се социалисти.

— Каква е вашата програма, господа?

— Искаме еманципация на неимотните от владичеството на имотните.

— В България няма индустрия — такава, каквато виждаме в Централна и Западна Европа, в Америка и прочее. В България има *дукенджийство*. Майстори от една страна — чираци от друга страна, и толкова. И всички майстори са бивши чираци. Колкото за нашите селяни, те са най-еманципираното селско население в Европа. Никъде селянинът не е тъй заможен, както у нас. В Румъния цари селско

робияшество. У нас няма мушиери. У нас селянинът притежава дом, плевник, хамбар, ниви и говеда. Вие се опитвате, прочее, изкуствено да насаждате социализъм у нас.

— Не, социализмът е самороден плод; той пониква сам в душите и няма нужда от сеячи. Той изразява духа на времето!

— Вие наричате дух на времето покварата на времето. И ето ви доказателство за това. Вие подучвате работниците-чираци да не пестят пари и ги събирате празничен ден на увеселения в Курубаглар и другаде. И вие правите това (мнозина измежду вас имаха смелата откровеност да го признаят), вие правите това само и само защото се страхувате, че като поспестят по някоя парица, работниците-чираци ще преминат в лагера на имотопритежателите!

Минаха се други пет-десет години. На българската политическа сцена се появиха: даскали-материалисти и всеотрицатели, богоборци, тесни социалисти, комунисти и болшевишки агенти, земеделци-съсловници водени от Драгиева, земеделци-изтребители водени от Стамболийски, анархисти теоретици, сиреч анархисти-кабинетни мечтатели, анархисти деловни, сиреч анархисти на бомбата, камата и револвера.

За програмата на тези хора е излишно да се говори.

Повечето измежду тях таят в дъното на душата си следното десетословно credo:

Плюя на всичко, що виждам, храча на всичко, що срещам.

Тях роди престъпното нехайство и народоубийствената търпимост на българските власти, които, абсорбирани в партийни ежби и свади, оставяха, позволяваха да се проповядват между младежта всякакви разрушителни доктрини, като например следните: че власт и ярем са работи тъждествени и равносилни, че безверието е условие за проглеждането на духовно слепите, че лишенията на сиромаша произлизат от охолността на богаташа и че правдата може да бъде всадена в обществото само по един начин — чрез желязо и кръвнина.

Можем по един най-категоричен начин да твърдим, че новите поколения в България — в последните три-четири десетилетия — бидоха заразени от една грозна, от една людоядна психопатия, която на друго място в това съчинение назовавахме *прослободнелост*.

И няма свестяване. И няма опомване.

Колкото по-жестоки са уроците, които българството получава от събитията, колкото по-тежки са жалейките, които постоянно отрупват новата българска история, толкова по-силни биват безсмислените и пагубни писъци на политикантите:

— Искаме радикални политически реформи! Искаме пълна обнова! Искаме коренно пресъздаване! Искаме да възсияй нов ред у възродено общество!

Българската обществена и държавна задача е една от най-страшните, които намираме в историята.

Тая задача стои така:

— Или крайните елементи ще погазят България, или България ще погази крайните елементи!

Или — или!

Представете си една голяма кутия от чист и светъл кристал. В нея стои затворена една дребна буболечица. На едната страна на кутията се намира малка дупчица. Ако буболечката улучи тая дупка и смогне да се препъхне през нея, тя ще избяга от своя затвор; ако ли не — тя ще си остане за всегда пленница и ще погине в кутията.

Такова е положението на България.

Тя е пленница на лъжовни политически учения, на софистическа доктрина.

Ако тя смогне да сгази тези учения, да се изтръгне от тази доктрина — и да постави здрави идеи в основите на своите уредби — тя ще бъде спасена; иначе тя ще погине!

IX

Свободата трябва да расте успоредно с развоя на нравите, думат западноевропейските мислители.

А нравите еволюират, но не могат да бъдат предмет на повеления и постановления.

Доктрината на търновските учредители-конституционалисти може да се съкрати така:

— С мъдрувания човек не става добър плувец. Който иска да се научи да плува — трябва да се хвърли във водата!

Да, това е много вярно!

Действуй — и само като действуваш, ще придобиеш умение и опитност!

Но не по-малко е вярно, че действието не трябва да се отличава с безумна смелост — че действието не трябва да отива дотам, щото живот и съдба да бъдат играни на зар.

Търновските учредители-конституционалисти се мамят, когато си въобразават, че са хвърлили възмъжалия българин в реката, за да се научи да плава.

Не. Те извършиха иначе тая работа. Те не хвърлиха във водата възмъжал човек, а дете бозайниче!

Те повериха дете бозайниче на морските вълни, за да стане то мореплавател!

То стана плячка на акулите!

Авторите на търновската Magna Charta не смогнаха никога да разберат тези суверенни социологически твърдения:

а) Че преди да пресъздадем сферата, където еволюира човешкото същество, трябва да пресъздадем самото това същество, понеже това същество си устроява среда по свой образ и подобие, и понеже ролите на това

същество в една среда са равносилни с неговата духовна стойност.

б) Че демократизмът върви от демократизиране на нравите към демократизиране на законите, а не от демократизиране на законите към демократизиране на нравите, понеже превратите в начина на живеене са реални и смислени само когато отражават преврати в духосложението.

в) Че функциите на човешкото същество, взето като *зоон политикон*, струват толкова, колкото струва това същество; че следователно режимът, формата на управлението не зачитат нищо и публичният строй отражава само качеството на хората, както се доказва от многочислените южноамерикански държавици, които са надарени с републикански уредби, но чийто републиканизъм е една грозна смес от разбойничества, метежи, съзаклятия, междуособици и кръвнини.

г) Че както психическото възмъжаване не дохожда изведнъж, исто така свободата, която е израз на това възмъжаване, не трябва да дохожда изведнъж; че само постепенното установяване на свободните наредби ги прави трайни, понеже само то хармонира с прогресивното превъзпитаване на духовете; че пълна, цялостна, интегрална еманципация при липса на превъзпитание е научна ерес, най-пагубната и народоубийствена ерес.

д) Че между тези две работи, свобода и идея за свобода, няма нищо общо; че политическата свобода е плод на етическата свобода, че никаква политическа свобода, никакво народовластие не са възможни без освобождение от гнета на пороците, понеже най-жалък роб е онзи, който е заробен от своите хищни инстинкти — онзи самозаробеник, който не е способен да насажда наоколо си друго освен робски начала; че еднъж установено каква свобода няма там, гдето няма морал — установява се тоже, че идеята за свобода — какъвто силен научен развой да е добила тя — обитава в интелекта, съставлява едно просто гиздило за ума и не се намира във връзка с никакви

морални понятия; че подобна идея за свобода не влияе върху поведението на човека, понеже само онези идеи, които се превръщат от сухи абстрактни понятия на благородни страсти и мощни чувства тласкат човек към действие и подвиг; че само така може да се обясни това странно явление — гдето хора, обладаващи висока научна култура, хора, у които правовите идеи и социалните доктрини достигат до най-пълно процъфтяване, таят в душата си най-отвратителни робски влечения, най-подли ратайски пощръклявания.

* * *

Човек може не дотолкова, доколкото знае, а дотолкова, доколкото се простират нравствените сили, които поставя в услуга на знанието си. Това, защото идеята не въздействува върху нашето живеене, когато тя обитава само в интелекта; за да упражни подобно въздействие, тя трябва да се тури в услуга на чувството, да се превърне в страстно влечение.

Исто така човек бива свободен не дотолкова, доколкото знае какво нещо е свободата, а дотолкова, доколкото се простират нравствените сили, които поставя в услуга на своята свобода. Това, защото идеята за свобода не въздействува върху нашия *modus vivendi*, когато тя обитава само в интелекта; за да упражни подобно въздействие — тя трябва да се тури в услуга на чувството, да се превърне в страстно влечение.

А това значи, че човек бива свободен пропорционално със своите граждански добродетели — сиреч пропорционално с чувствата на дълг, солидарност, преданост и любов, които го въодушевяват и ръководят в публичния живот.

Друго нещо е свобода, и друго нещо е вънкашна свобода, дума Соловьев, като подразбира, че друго нещо е вънкашна свобода, веществена свобода, и друго нещо е вътрешна свобода, сиреч духовна свобода. Човек може да обладава пълна вънкашна свобода — получена в подарък, например като вънкашната свобода на българите, и да таи в

душата си най-грозни робски инстинкти. Примери можем да наброим със стотини и хиляди в нашето общество, където безбройни политикани не се подвоумиха, в минута на партийни вълнения и ежби, да хулят отечеството си пред чужденеца, да дирят помощ у най-заклетите врази на българството, за да заграбят наново изгубените властнически блага и прерогативи.

Да, заробен човек не значи човек, комуто деспот някакъв връзва ръцете и ограничава волята и начинанията.

Човек може да е с развързани ръце, да се държи волно и независимо — и да бъде раб.

Казваме раб, а не роб.

Роб — това е физическият заробеник.

Раб — това е духовният заробеник, робуващият на пороците.

Рабът може да не бъде роб: това обстоятелство обаче не го прави волен.

Истински свободен човек е онзи, който може всичко над себе си; рабът не може всичко над себе си, понеже е заробеник духовен, понеже слугува на своите лоши страсти.

Неволничеството не изчезва с освобождението от политическия гнет; има, наопаки, случаи, когато вънкашната, чисто веществената свобода усили вътрешното, духовното робуване, като дава на развалата възможност да се развива безпрепятствено и безнаказано!

Така стана с българите.

Може да се докаже с една математическа точност — сиреч със статистически данни в ръка, че от четиридесет и шест години насам развратът в България се е усилвал от година на година; че единственият прогрес осъществен у нас е прогресирането на рабската алчност и хищност, на рабската вражда и мстителност, на рабското самолюбие и самопоклонство.

Да, робът изчезна — рабът продължава свят да светува.

Потисникът — като се отстрани от политическата арена — завежда своята духовна сплутост на потиснатия!

Съдбата гачели дума на робуващите:

— Никакво вънкашно явление, никакво историческо събитие, колкото велико и славно да бъде то, не ще изправи това, което е криво у вас!

В йерейския молитвослов се намира един кондак, който свършва така:

— И неисправлен пребъишь, раб и льстец! (тропарй и кондакй, глаголемйи от недели мытаря и фарпсея, и во всю светию четьредесятницу, до светья пасхи).

— Истината ще ви освободи, дума Богочеловекът.

Коя истина?

В Евангелието се разправя на много места за нея.

Тази истина е любовта към ближния, милосърдието, състраданието, взаимното грехопрощение и взаимнопомощта между човешки същества, които са рожби на един и същ небесен баща.

Тая истина проповядвал Исус на тълпите — в разпространяването на тая истина Той виждал суверенен способ за общочовешко възраждане.

Е добре, абсолютно същата истина прогласяват философията на историята и социологията.

И тези науки думат:

— Когато обществото почувствува в себе си една обща душа, когато всички заживеят за едного и всеки заживее за всички — тогава ще настъпи пасхата на общочовешката правда, на обществения ред и мир.

Евангелие и наука са прочее напълно съгласни: въздигнете себе си до истината. Истината ще ви еманципира.

Евангелие и наука прогласяват, че всяка реформа трябва да почнува от съвестите.

Евангелие и наука прогласяват, че истинският прогрес е моралният прогрес.

Х

Г-н Драгиев и г-н Костурков — а преди тях г-н Мишев, г-н Киров и г-н Найчо Цанов — често се провикват:

— Политика без морал е пакостна и човечеконенавистна игра с думи. Искаме морал в политиката!

Aug. Comte отговаря така на подобно искане:

On ne rend pas les gens vertueux en leur démontrant scientifiquement la nécessité de la vertu, mais en changeant leurs ames. — За да направим хората добродетелни, не трябва да доказваме с научни доводи потребата от добродетел, но трябва да им дадем нова душа.

Но да се обнови колективната душа на масите е нещо, което иска гигантски трудове и вековни усилия.

Какво да се прави тогава?

Трябва да попречим на всичките замисли и домогвания на недобродетелните хора, когато със своите замисли и домогвания те искат да пакостят на ближния си.

Покойният Roosevelt думаше:

— От всичките отрови най-страшната е снизхождението към злотворците. Злодейците са хора прекалено лоши: и ние трябва да бъдем към тях прекалено строги. Само чрез строгост се изпразват затвори. Светът ще се поправи само тогаз, когато добродетелните хора се въоръжат с онази енергия и онзи борчески дух, които никога не липсват у пакостниците.

Читателят ще ни рече:

— За всичко това са потребни строги закони. А вие казахте еднъж, че обществото не се вкарва в нови пътища чрез нови закони!

Отговаряме:

Има два вида закони.

Първо, закони, чрез които променяваме основните начала на държавното устройство и на социалния ред.

Такива закони трябва да дойдат подир промяната на публичната психика. Те трябва напълно да съответствуват с тая психична промяна.

Второ, закони, които уреждат материалния ред в обществото, закони, които определят държавната йерархия и дисциплина. Такива закони няма що да чакат от манталитета на хората: те им налагат известни правила и преобразования независимо от техните добри или лоши инстинкти.

Когато се констатира в едно общество печалният той факт — че числото на развалените хора постоянно се умножава — залавят се за работа моралистите и законодателят. Моралистът увещава, законодателят обуздава. Моралистът напомня повелята на Бога и показва, че в нея стои всяка добродетел. Законодателят заплашва с шибалото, което държи в ръката си; навремени той бива безмилостен: взима нажежено желязо и го поставя върху язвите на обществото.

Монтескьо дума, че базисът на демокрацията е добродетелта, но той не дума, че на недобродетелни хора трябва да дадем такива наредби, каквито даваме на добродетелни; той не дума, че законодателите трябва да чакат последствията от проповедите на моралистите или че трябва да предвиждат в законите си тези последствия.

Съвсем наопаки. Когато обществото гине в морална безредица, в кипежа на срамните страсти — когато от минута на минута него може да сполети най-грозна катастрофа — законодателят не трябва да обръща никакво внимание на това, що вършат работниците на духовното слово и на моралната мисъл. Той взема незабавно мерки — колкото е възможно по-строги мерки, драконовски мерки — за да отстрани опасността, която заплашва съдбините на държавата и на народа.

— Защо драконовски мерки — ще ни попитат някои читатели, — нима законите и наредбите са бездействени, когато са хуманни?

Ние говорим за общество току-що излязло от робство и което запада в развала; ние говорим за общество, което излиза из гнета на бича и попада под ярема на порока; ние говорим за общество, което е робувало дълги векове на иноплеменен деспот и което, след провалата на тоя деспот, почнува да гнети само себе си, самозаробва се. А тъй стана с България.

Българската развала, такава каквато я виждаме днес, е ужасяеща. В такава страна високочеловеколюбивите наредби са цял анахронизъм.

Авгасови обори искат огън, а не лопатички.

Робът — говорим пак не само за настоящия роб, но и за оня, който макар еманципиран вече от вещественото неволничество, запазил е в душата си рабските инстинкти и влечения, робът не зачита прекалено хуманните закони; той ги нарушава и погазва колчем може да направи това безнаказано.

Той е навикнал да мисли, че законът е израз на чужда воля — на волята на силните — на волята на онези, които употребяват своята сила против неговата немощ. В закона той вижда произволно надмощие — също тъй както в държавната йерархия вижда организирано самозванство.

Тъй че върховната радост и наслада на роба е да прояви своето презрение към всяко правило, да унизи всеки ред и всеки закон, когато, разбира се, може да върши това безбедствено.

XI

Еднъж като приемем формулата на Монтескьо, че базисът на демокрацията е добродетелта — трябва да заключим, че развалените нрави са несъвместни с демократически държавен строй — сиреч че у развалените хора демократизмът бива нещо несъществуващо, безпредметно, едно повърхностно лустро, един безсмислен изглед, една изкуствена вънкашност, прикриваща пълно нищожество.

Такъв е демократизмът на русите, на гърците, на турците, на власите и на сърбите.

А преди всичко, такъв е демократизмът на българите.

Вънкашният, изкуственият демократизъм бива винаги една гиздилка, една модна игра; той се проваля скоро, понеже гиздилките и модите са работи временни. Той изчезва безследно, както изчезват работи, които сме възприели не от любов към тях, а по каприз или по незнание, или по груб материален интерес. Капризът и интересът не таят в себе си никакъв елемент или базис за дълговековно съществуване.

Прочее, за да не пропадне, демократизмът не трябва да бъде само вънкашен, а още вътрешен, сиреч не трябва да състои в сухи и бездушни форми, а в дълбоки инстинкти и непоколебими вярвания.

Когато нас движи вярата в едно начало, в един институт, в едно право — ние сме несъкрусими в житейските борби, неуморими в хода си по пътя на живота. На вярата нищо не омръзва. На крепката и безконечна вяра попрището е крепко и безконечно.

Наопаки, гдето липсва дух, липсват живоносна мощ и борческа сила, гдето липсват велико сърце и велика съвест — липсват велика дееспособност и велико творчество.

Погледнете как запада православието.

Защо запада?

Защото е ръководено от хора тъпи, бездарни, лишени от водителски качества, неодушевявани от никаква религиозна възторженост и апостолска пламенност, некадърни да организират

никакво духовно наставничество, предадени на сух формализъм и на безплодно обредолюбие!

Така западат и демократическите институции в североизточните и в югоизточните страни на Европа — в същите онези страни, където тъй жалостно крее и линее православието.

Духът е, който дава живот.

Духът гдето липсва — животът е един мамлив образ на живот, едно бегло видение, една емблема на безсмислие и неразумност.

Нека прочее обърнем гръб на изкуствения, на вънкашния демократизъм.

Нека престанем да отъждествяваме тези две работи — основни демократически наредби и реална народна демократическа организация.

Между тези две работи зее черна яма, когато е въпрос за североизточни и югоизточни европейски страни.

Най-вредоносната омая е омаята от небивалици, от въображаеми блага, от неосъществими преустройства.

Такава е българската омая.

Такава е, по-вярно, омаята на онези вечно разбунени младежки елементи у нас — елементи, които нито преди петдесет години, нито днес, не смогнаха да разберат тая истина — че единственият, законен, разумен, работоспособен и народоспасителен революционер е Времето!

Основните институции биват отзвук на публичната съвест, но на настояща публична съвест, на публична съвест всячески проявена от народните маси, а не на някаква си бедна публична съвест, крисяща се в сантименталните ожидания на идеолозите и в мъглявите надежди на невъзмъжалите трибуни.

Когато основните институции изказват бъдеща публична съвест, те са една химера, защото те представляват като нещо съществуващо това, което всъщност не съществува — те са израз на душа, мисъл и вяра, каквито обществото не може да схване и разбере, на които следователно то не може да оцени потребата, от които следователно то не може да очаква помощ и избава и не може да ги зачита и почита.

Основните институции трябва да се променят лека-полека успоредно с промяната на нравите; нравите са една стълба, по която стълба се качват и въздигат стъпка по стъпало законите: всяко стъпало

представлява един период в публичния развой: ето — това е то културен възход.

Тен бележи:

Que les institutions respectent les moeurs — et les moeurs respecteront les institutions; ако институциите зачитат нравите — и нравите ще зачитат институциите.

Велика истина — отдавна формулирана от всички социолози, истина, върху която почива както социалната философия на Ав. Конта, така и научната философия на Ренана — но истина, уви, останала до ден-днешен неизвестна на българските политикани.

В България основните институции прогласяват държавата за правова държава. Това е превъзходно. Но ще бъде превъзходно тоже, ако се знаеше добре, че правова държава не е оная, където правата са написани само на бяла хартия — а оная, където правата са били предварително написани в сърцата.

На това българските елевтеромани отговарят:

— Нашите основни институции представляват един далечен идеал; но далечен или не, ние не можем без него.

Колкото думи, толкова и заблуди.

Когато институциите представляват един далечен идеал, те нямат друга стойност освен оная на един символ, на едно философско мнение, на един нов социален *experimentum*, на непризнато някакво *credo*.

А всъщност институциите са тогава нещо реално, когато те съответствуват с грубите, но същински потреби на народните маси — когато те отговарят на бруталните, но неотложни и въпиещи интереси на държавата.

Институциите на един народ са неговото нравствено-духовно облекло.

А само онова облекло бива добро (искаме прошка за баналността на тая фигура), само онова облекло бива добро, което се прави по мярка.

В заключение, без превъзпитание и морална култура не са достъпни и осъществими никакъв демократизъм, никаква свобода.

Демократическата свобода не се усвоява, а се насажда полека-лека в духовете, учи се. (*La liberté ne se prend pas, elle s'apprend — Et. Lamy*).

А за всяко учене е потребно време.

Когато речем за нещо, че то е предмет на учене, ние казваме, че то не може да бъде плод на импровизиране.

Всяко изучаване, всяко практикуване, всяко чиракуване биват бавни, сложни, постепенни, крайно трудни.

Знанието е последен фазис и стадий на един мъчителен поход.

Умението, опитността, вещината са последна форма на едно дълго и горестно самоборство.

ЗАСЛУГИ

Имате удоволствието да четете тази книга благодарение на *Моята библиотека* и нейните всеотдайни помощници.

МОЯТА БИБЛИОТЕКА

<http://chitanka.info>

Вие също можете да помогнете за обогатяването на *Моята библиотека*. Посетете **работното ателие**, за да научите повече.